

LIETUVOS PROISTORĖ IR LIETUVOS ISTORIJA: LŪŽIO PROBLEMATIKA

ALBINAS KUNCEVIČIUS, ALEKSIEJUS LUCHTANAS

Lietuvos pirstorė vadiname laikotarpį nuo pirmųjų žmonių apsigyvenimo (10–9 tūkst. prieš Kr.) iki valstybės susidarymo (XIII a. pirmieji dešimtmečiai). Terminas „proistorė“ nėra visuotinai priimtas ir sovietinėje historiografijoje beveik nevartotas. A. Šapokos redaguotoje „Lietuvos istorijoje“ vartotas terminas „priešistoriniai laikai“, t. y. laikai, „kurie nepaliko jokių rašytinių liudijimų apie žmonių gyvenimą“.¹ Archeologas J. Puzinas vartojo terminą „Lietuvos proistorė“ (jo knyga, apibendrinanti Lietuvos archeologų nuveiktą darbą prieš Antrąjį pasaulinį karą, pavadinta „Naujausių proistorinių tyrinėjimų duomenys“),² nors jo ankstyvuose darbuose randame ir terminą „priešistorinė archeologija“ (straipsnis „Priešistorinė archeologija ir jos tyrimo metodai“).³ M. Alseikaitė-Gimbutienė taip pat vartojo abu terminus: „priešistorė“ ir „proistorė“ (jos knyga apie baltus pavadinta „Baltai priešistoriniais laikais“).⁴ Z. Ivinskis paprastai vartojo „proistorės“ terminą (Lietuvos istorija iki Vytauto Didžiojo mirties).⁵ Proistorės terminą įvedė J. Puzinas, pasitaręs su prof. A. Saliu, nors „priešistorė“ dar ilgai išliko įteisinta Vytauto Didžiojo kultūros muziejaus įstatymu (taip buvo vadinamas vienas iš muziejaus skyrių „Priešistorinis skyrius“).

Mes vartojame terminą „Lietuvos proistorė“, kuris, mūsų manymu, geriau atskleidžia šio laikotarpio esmę ir nesupriešina archeologijos ir istorijos mokslų. Be to, proistorės terminas morfologiškai artimesnis nusistovėjusioms ir plačiai vartojamoms sąvokoms – protėvynė, probaltai, proindoeuropiečiai, protomiestai ir t. t.

Archeologai proistorės laikotarpį dalija į akmens, žalvario ir geležies amžius, o juos dar skirsto į smulkesnius periodus. Proistorės laikotarpio periodizacija nuo seniausių laikų iki Romos imperijos žlugimo sutampa su bendrais istoriniais procesais. Taip perėjimas tarp mezolito ir neolito atsekamas ne tik pagal naujus dirbinių tipus (naujos akmens apdirbimo technologijos, keramikos pasirodymas), nes tai ir lūžis ekonomikoje: perėjimas prie sėslaus gyvenimo (stovyklavietės pakeičia gyvenvietės), palaipsniui perėjimas prie naujų ūkininkavimo formų (gamybinio ūkio pradžia). Materialinėje kultūroje panašūs ryškūs pokyčiai, sutam-

pantys su lūžiu proistorės procese, atsekami ir pereinant nuo akmens amžiaus prie metalų epochos. Senasis geležies amžius (1–4a. po Kr.), arba romėniškasis periodas (anot. M. Gimbutienės, tai „Baltų kultūrų „aukso“ amžius) bene išsamiausiai ištirtas, tiksliai suskirstytas į smulkius periodus, remiantis gausia Lietuvos ir aplinkinių kraštų archeologine medžiaga. Tai epocha, kada kai kurios baltų gentys minimos neabejotinuose rašytiniuose šaltiniuose.

I tūkst. antra pusė – II tūkst. pradžia archeologų skirstomi į 2 periodus. Vidurinysis geležies amžius (5–8 a.) ir vėlyvasis, arba naujasis geležies, amžius (9–XIII a. arba 9–XII a.). Tokį skirstymą dar XX a. ketvirtame dešimtmetyje įvedė J. Puzinas⁶ ir jis naudotas pokarinėje archeologijos literatūroje.⁷ Sovietinėje archeologinėje literatūroje IX–XII a. išskyrimas į atskirą epochą buvo argumentuojamas tuo, kad „tuo metu Lietuvoje pradeda formotis feodaliniai santykiai ir šis laikotarpis dažnai dar vadintas ankstyvojo feodalizmo laikotarpiu“⁸. Tačiau šie du paskutiniai laikotarpiai, ypač jų pradžia ir pabaiga, sunkiai atsekami archeologinėje medžiagoje ir iš esmės nesutampa su Lietuvos proistorės raida. Be to, šie periodai įvairiai apibrėžiami sovietinio laikotarpio Lietuvos istorijose,⁹ o pastaruoju metu taip pat įvairiai įvardijami. Pvz., A. Butrimas mokykliniame vadovėlyje „Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki XVIII. pab.“ šį laikotarpį pavadino „Lietuva ankstyvaisiais viduramžiais“.¹⁰

Aplinkinių kraštų archeologai I tūkst. antrąją pusę ir II tūkst. pradžią taip pat įvairiai apibrėžia:

Lenkijoje: 375 m. – VI–VII a. riba – tautų kraustymosi laikotarpis, VII–XIII a. – Ankstyvieji viduramžiai.¹¹

Skandinavijoje: 500 m. pr. Kr. – 800 m. po Kr. – Geležies amžius, kuriame dar išskiriamas Romos geležies amžius (0–400 m.), Germanų geležies amžius (400–750 m.) ir Vikingų amžius (800–1000/1050 m.) ir Viduramžiai (1000 m. – 16 a. pr.).¹²

Latvijoje: V–IX a. vadinamas Viduriniu geležies amžiumi arba Perėjimo prie klasinės visuomenės laikotarpiu.

X–XII a. vadinamas Vėlyvuju geležies amžiumi arba Ankstyvojo feodalizmo laikotarpiu.

XIII–XVII a. – Viduramžiai arba Brandaus feodalizmo laikotarpis.¹³

Baltarusiai savo naujai išleistoje istorijoje Archeologinėje enciklopedijoje VI–IX a. pavadino Perėjimu iš pirmąsios bendruomeninės santvarkos prie feodalinės santvarkos, o toliau savo chronologiją sieja su Kijevo Rusios valstybe.¹⁴

Šio pranešimo tikslas – apžvelgti aptariamąjį laikotarpį (I tūkst. antra pusė – II tūkst. pradžia) ir akcentuoti esminius lūžio momentus, ku-

rie atspindi archeologinėje medžiagoje ir turėtų sutapti su proistorės bei Lietuvos istorijos raida.

Vidurinio geležies amžiaus pradžia Lietuvoje iš esmės sutampa su Romos imperijos žlugimu ir su tautų kraustymosi laikotarpio pradžia Europoje. Pavienės hunų ir kitų klajoklių gentys, siautuosios Europoje, galėjo pasiekti ir baltų, gyvenusių dabartinėje Lietuvos teritorijoje, žemes. Pastarųjų metų Nemuno Žemupio regiono archeologiniai tyrimai patvirtina, kad apie V a. vidurį čia galėjo būti ateivių iš Dunojaus vidurupio: laidosenos papročiuose jaučiama klajoklių genčių įtaka (Vidgirių kapinyne rastas V a. vyro kapas su simboline dviejų žirgų auka ir savita kapo įranga). Klajoklių strėlių rasta ir Plinkaigalio kapinyne dvejuose kapuose (abu kapai iš V a. ir mirusieji buvo žuvę nuo huniškų strėlių),¹⁵ be to, tokių strėlių rasta Aukštadvario, Kernavės, Pajevonio, Vilniaus piliakalniuose (tokie radiniai rasti didelio gaisro sluoksniuose). Svarbūs pakitimai vyko ir baltų žemių rytinėje bei pietinėje dalyje. VI–VII a. prasideda slavų genčių judėjimas į rytinių (Dniepro) baltų gyventas teritorijas. Dalis ten gyvenusių baltų išstumiami į rytus ir į vakarus iš anksčiau jų gyventų teritorijų. Tokia įtaka pastebima ir dabartinės Lietuvos bei dabartinės Baltarusijos teritorijoje. Šiuos duomenis patvirtina ir kalbininkai bei antropologai. V a. pab. – VI a. rytinėje ir pietrytinėje Lietuvoje paplinta mirusiųjų deginimo paprotys, kurį taip pat sąlygojo minėtos išorinės ir vidinės priežastys.

V–VIII a. pastebima ir ryškių vidinių pokyčių, kuriuos galbūt reikėtų sieti su bendruomeninės santvarkos irimu. V–VIII a. dauguma Lietuvos piliakalnių naudoti tik kaip laikinos slėptuvės (nėra ryškaus šio laikotarpio kultūrinio sluoksnio, bet yra galingi piliakalnių įtvirtinimai). Tuo pat metu paplito ir naujas piliakalnių tipas, vadinamieji miniatiūriniai piliakalniai (jų aikštelės plotas nuo 60 iki 300 m², bet galingi įtvirtinimai). Dalies piliakalnių papėdėse išaugo didelės gyvenvietės. Šiuo laikotarpiu Lietuvoje atsirado daug neįtvirtintų gyvenviečių.

Tokie patys procesai pastebimi ir laidojimo paminkluose. IV a. pab. formuojasi nauja Rytų Lietuvos pilkapių kultūra. Nuo V–VI a. pagausėja turtingų kapų ir V–VI a. pradžia datuojami „kunigaikštiškais“ kapais. Vienas garsiausių tokių kapų Lietuvoje rastas Taurapilio pilkapyne (Utenos raj.) ir datuotas V a.–VI a. pradžia. Šis „kunigaikščio“ kapas ir jo palydos kapai, rasti vakarinėje pilkapyno dalyje, ryškiai skiriasi nuo kitų kapų. Mirusieji ten laidoti su žirgais (atrodo, tai pirmieji tokie kapai lietuvių pilkapyuose), kapuose daug ginklų, įkapės labai puošnios. Tai gentinės diduomenės ir karių kapai.¹⁶ Turtingi kapai rasti ir kituose Lietuvos regionuose (pvz., Plinkaigalyje). Nuo VIII a. į kapus jau paprastai

nebededama nei sidabrinių antkaklių, nei apyrankių. Sidabras tapo paveldimu šeimos turtu. Jis nebuvo užkasamas kartu su mirusiuoju, o paliekamas paveldėtojams. Visoje Lietuvoje paplinta lipdyta lygiu paviršium ir grublėta keramika, vienodėja papuošalai ir ginklai. Prasideda baltų materialinės kultūros vienodėjimas. Tačiau susiformavę specifiniai genčių materialinės kultūros bruožai išsilaiko iki XII–XIII a. Šį laikotarpį liudija ir rašytiniai šaltiniai, minėdami genčių vardus bei jų gyventas teritorijas. Archeologų išskiriamos laidojimo paminklų grupės to nepaneigia.

Archeologinė medžiaga nerodo ryškaus lūžio IX a. Tik 1–2 tūkst. sandūroje, o ypač XI a., įvyksta ryškesni poslinkiai. Tai tarsi Lietuvos valstybės susidarymo išvakarės.

Vėlyvajame geležies amžiuje iš esmės pasikeitė baltų genčių aplinka. Nuo VIII a. iki XI a. vidurio visą Europą ir baltų gentis, gyvenusias prie jūros, siaubė vikingai. Tai patvirtina rašytiniai šaltiniai, baltų kalbose išlikę švediškos kilmės matų, įrankių ir terminų pavadinimai (birkatas, vaizbūnas ir kt.), archeologiniai radiniai. Baltiškų papuošalų aptikta ir Skandinavijoje (pvz., Gotlando saloje). Pastaruoju metu archeologiniai tyrimai vakarų Lietuvoje rodo, kad šioje srityje buvo ryškus kultūrinis pakilimas X a. pab.–XI a. Šio laikotarpio didelės gyvenvietės (pvz., Palanga) išsiskiria dideliu plotu, gyventojų polietnine sudėtimi. Gyvenvietėse pastatai išsidėstę prie gatvių, apie 12% visų gyventojų vertėsi prekyba. Tokie centrai kaip Palanga net siūlomi vadinti protomiestais. Tai prekybiniai centrai, kurie niekada neužaugo iki miesto (kaip ir Švedijoje tyrinėjama Birka). XII a. visoje vakarų Lietuvoje tarsi pastebimas kultūrinis nuosmūkis.

IX a. susiformavo feodalinė Rusijos valstybė, o X a. formavosi ir Lenkijos valstybė. Apie šių šalių puolimus į baltų žemes turime žinių iš rašytinių šaltinių. Be abejonės, šie kaimynai II tūkst. pradžioje gana ryškiai veikė Lietuvoje vykusius procesus.

Archeologai mano, kad apie 50% iš žinomų maždaug 950 piliakalnių buvo naudoti prieš pat susidarant valstybei (tyrinėti tik 45 vėlyvi piliakalniai). Šie piliakalniai savo dydžiu ir gynybiniais įtvirtinimais gana skirtingi. Apie 80% vėlyvų piliakalnių turi vieną didelį pylimą, už kurio buvo gilus griovys. Du ir daugiau pylimų turi tik apie 15% visų piliakalnių. 6% piliakalnių turi priešpilį, o apie 11% – papilį. Dauguma vėlyvų piliakalnių (apie 60%) papėdėje dar turėjo gyvenvietes, kurios paprastai užima 1–6 ha plotą, o atskirais atvejais tokia gyvenvietė apėmė keliolika ha (Kernavė, Šatrijos kalnas, Vilnius). Iš šio laikotarpio žinome ir labai didelius piliakalnius, kurių aikštelės užima 1–2 ha (Bražuolė, Eketė ir t. t.), arba net piliakalnių kompleksus, (Kernavė, Vilnius, Veliuona). Be abejo, didieji piliakalniai yra iškilusių žemių administraciniai, politiniai,

amatų bei prekybos centrai, kunigaikščių buveinės. Nuo XII a. pabaigos – XIII a. pradžios beveik visoje dab. Lietuvos teritorijoje mirusieji laidojami plokštiniuose kapinynuose, daugiausia sudeginti. I-ojo tūkst. pab.–II tūkst. pradžioje išaugo pagrindinių verslų lygis. Ties X–XI a. riba Lietuvoje pradėti žiesti puodai (nors dar iki XIII a. vartota ir lipdyta keramika), tobulėjo darbo įrankiai (plačiaašmeniai kirviai, geležiniai dantyti pjautuvai ir t. t.). Tyrinėtose šio laikotarpio gyvenvietėse rastos amatininkų–juvelyrų sadybos. Lietuvoje, ypač XI–XII a. turtingų vyrų kapuose dažnai randamos svarstyklės ir svareliai. Nuo XII a. vidurio jau vartoti vietiniai pinigai – sidabriniai lydiniai (ilgieji). Rasti tokių pinigų lobiai (daugiau kaip 30 vietų) išsidėstę šalia pagrindinių XIII–14 a. Lietuvos ekonominių bei politinių centrų ir prekybos kelių. Labai išplito gausūs, su turtinga apranga žirgų kapai. Daugiausia žirgų kapų rasta centrinėje Lietuvoje bei Rytų Lietuvos pilkapių srityje. Žirgams skiriama atskira vieta kapinyne, jų kapai XI–XII a. tampa masiškais. Pastarieji, taip pat karių su brangiais ginklais (pvz., kalavijais), kapai rodo buvus karines organizacijas. Tarp Nemuno ir Neries, kur yra Lietuvos valstybės branduolys, formavosi ekonominiai, politiniai, prekybiniai ir, matyt, religiniai centrai – Kernavė, Trakai, Vilnius.

Išvados

1. Proistorė ir istorija yra vieningo istorijos mokslo plačiąja prasme dalys, nepriešpriešinamos viena kitai.

2. Šių dienų Lietuvos archeologinė periodizacija, ypač nagrinėjant I tūkstantmečio po Kr. antrosios pusės ir II tūkstantmečio pradžios problemas, neatspindi proistorės procesų dinamikos.

3. Esminis lūžis ekonominiame Lietuvos gyvenime ryškiai pastebimas materialinėje kultūroje, vyko ne IX a., o X a. pabaigoje–XI amžiuje. Tai feodalinės Lietuvos valstybės susidarymo išvakarės. Archeologinė ir istorinė medžiaga leidžia sekti tuos pačius bendrus istorinius procesus ir tai turėtų atsispindėti proistorės periodizacijoje.

Nuorodos

¹ Lietuvos istorija. Red. A. Šapoka. K., 1936. P. 3.

² Puzinas J. Naujausių proistorinių tyrinėjimų duomenys // Senovė. K., 1938. T. 4. P. 173–303.

³ Puzinas J. Priešistorinė archeologija ir jos tyrimo metodai // Puzinas J. Rinktiniai raštai. Chicago, 1983. T. 1. P. 259–263.

- ⁴ Alseikaitė-Gimbutienė M. Kapų tipai Lietuvoje protoistoriniais laikais. Gimtasai kraštas. Šiauliai, 1943. P. 1–32. Gimbutienė M. Baltai priešistoriniais laikais. V., 1985.
- ⁵ Ivinskis Z. Lietuvos istorija iki Vytauto Didžiojo mirties. Roma, 1978. P. 2.
- ⁶ Puzinas J. Naujausių protoistorinių... P. 302–303.
- ⁷ Kulikauskas P., Kulikauskienė R., Tautavičius A. Lietuvos archeologijos bruožai. V., 1961 ir kt.
- ⁸ Ten pat. P. 360.
- ⁹ Lietuvos TSR istorija. T. I. V., 1957. P. 32–35; Lietuvos TSR istorija. V., 1985. T. I. P. 25.
- ¹⁰ Butrimas A. Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 18 a. pabaigos. V., 1993.
- ¹¹ Godlowski K., Kozłowski J. K. Historia starożytna ziem polskich. W-wa, 1979. S. 19.
- ¹² Stenberger M. Vorgeschichte Schvedens. Berlin, 1977. S. 236, 304, 379, 416.
- ¹³ Latvijas PSR archeologija. Rīga, 1974. 19 lpp.
- ¹⁴ Archeologija i numizmatyka Belarusi // Encyklopedija. Minsk, 1993. S. 10–11.
- ¹⁵ Kazakevičius V. Oružyje baltskich plemen II–VIII vekov na teritorii Litvy. V., 1988. S. 68–72.
- ¹⁶ Tautavičius A. Taurapilio „kunigaikščio“ kapas // Lietuvos archeologija. V., 1981. Kn. 2. P. 31–32.

THE BREAK BETWEEN LITHUANIAN PREHISTORY AND HISTORY: A PROBLEMATIC ANALYSIS

ALBINAS KUNCEVIČIUS AND ALEKSIEJUS LUCHTANAS

S u m m a r y

1. In the broad sense, prehistory and history are two major and complementary components of a unified approach to historical research.

2. Current Lithuanian archaeological periodization, especially the second half of the first millenium after Christ and into the beginning of the second millenium, does not reflect the dynamic process of prehistory.

3. The major break in Lithuanian social and economic development, which is clearly indicated in the archaeological material culture, took place not in the 9th century, as stated in the traditional literature, but at the end of the 10th century and through the 11th century. This was the eve of the formation of the feudal Lithuanian state. Archaeological and historical sources allow us to follow common historical processes, and this should reflect the periodization of prehistory.